

KIBRIS ve ANADOLU TÜRKLERİNİN EFSANELERİ ARASINDAKİ ORTAKLIKLAR ÜZERİNE

PROF. DR. SAİM SAKAOĞLU

Efsane araştırıcılarının dikkatini çeken konulardan biri de, aynı anlatmanın benzer şekillerde başka yerlerde de anlatılmış olmasıdır. Bu “başka yerler” bazen komşu bir köy, komşu bir il olabileceği gibi aynı ülkenin farklı bölgelerindeki bir köy ile kasaba da olabilir. Tabi olarak bu “başka yerler”i iki ayrı ülke olarak da düşünmemiz mümkündür. Böyle bir anlatmayı birden fazla yerde, bazen aynı yapıda görmemiz mümkün olabilmektedir.

Bu durum masallar için ne kadar tabi ise, efsaneler için o kadar tabi değildir. Çünkü masalların belli bir mekna bağlanma mecburiyeti yoktur; bir masalın falan ülkede cereyan ettiğine dair yer adları yoktur; masallarda, yaşamış şahıs adlarına bağlı olma hemen hemen hiç görülmez. Efsanelerde ise durum bütünüyle farklıdır. Her efsanenin mutlaka belli bir mekna bağlanması gerekir. “Munzur Efsanesi”nin Elazığ- Tunceli-Erzincan hattında anlatılması, “Tavus Baba Efsanesi”nin yalnız Konya’da anlatılması gibi. Bu efsanelerde, mekna adını vermiş gerçek kahramanlar görülür veya onların yaşamış olduklarına inanılır; Munzur ve Tavus Baba’da olduğu gibi.

İşte, böylesine mekna ve şahsa bağlanmış olan efsanelerin, bazen birbirinin aynısı olduğu görülmektedir. Zannedersiniz ki, efsanenin birindeki yer ve şahıs, adını değiştirip başka yere bağlanıvermiş. Belki art niyetli bazı amatörler böyle bir yolu deneyebilir, ancak böyle bir art niyetin söz konusu olmadığı pek çok hâlde de böyle benzerlikler görülmektedir. Bu tür benzerlikler özellikle, taş ke-silme motifine yer veren efsanelerde görülür. Bu durumun görüldüğü diğer bir efsane ise asılları insan olan kuşlarla ilgili olarak anlatılanlardır. Böylece iki ilin veya köyün kültür araştırıcılarını birbirine düşürecek durumlar ortaya çıkacaktır.

Biz bu tebliğimizde, Kıbrıs adası ile Anadolu yarımadasında yaşayan Türklerin efsanelerinde görülen bu benzerliklerden ve ortaya çıkan ortaklıklardan söz edeceğiz. Bugün, adanın sadece kuzey bölümü Türklerin yönetimi altında olsa bile, vaktiyle her tarafında yaşayan Türklerden derlenmiş efsane metinleri inceleme konumuz olacağı için coğrafi sınırları geniş tutmak gereğini duyduk. Bu durum örneklerde verilen adlarda da açıkça görülecektir.

Anadolu Türkleri arasında derlenen efsanelerin sayısı oldukça fazladır; kesin bir tespiti yapılmamışsa bile en az iki bin civarında efsane yayımlanmış, derlenmiş veya teyp bandına alınmıştır. Bu konuda basılı metinlerle (kitap, makale, tebliğ, tez) yazılı olarak derlenmiş metinlerden faydalanmak daha kolaydır. Teyp bandına alınanların ise bir an önce çözülmesi gerekmektedir. Bu cümleden olmak üzere, Selçuk Üniversitesi'nin bünyesinde 1989'da kurulan ve başkanlığı tarafımızdan yürütülen Türk Halk Kültürü Uygulama ve Araştırma Merkezi'nin ses arşivindeki ilk 500 teyp bandından 128 tanesinde toplam 306 adet efsane yer almakta ve bunun tamamı da çözümlenerek yazıya geçirilmiş bulunmaktadır.

Kıbrıs adasında yaşayan Türkler arasında anlatılan efsanelerden çeşitli kitap, tez, makale ve tebliğde yer alanlarının sayısı 30 kadardır. Biz de 13 yıl önce bu efsanelerden beş tanesini yayımlamıştık.¹

Kıbrıs efsanelerinin bir bölümü birden fazla kaynakta yer almaktadır. Bu sebeple aralarında bazı farklı şekiller meydana gelmiştir. Biz, Anadolu'da benzerleri anlatılan bu efsaneleri, gerekirse her iki varyantıyla birlikte ele alacağız. Kıbrıs efsanelerinin biz özelliği de, bir bölümünün benzerlerinin Anadolu'da bulunamamış olmasıdır. Özellikle bölgeye has coğrafi motifler taşıyan bu efsaneleri tebliğimizin dışında tutmak zorunda kaldık.

Kıbrıs Türklerinin efsanelerini belirli adlara bağlarsak onları daha kolay hatırlama imkânını elde etmiş olacağız. Efsane araştırmacıları da zaten bunları kolaylıkla hatırlayabileceklerdir:

¹ "Kıbrıs Efsaneleri", *Türk Folkloru*, 1 (12). Temmuz 1981, s. 5-8.

1. Çocuk Taşı Efsanesi
2. Gümüş Tas Efsanesi / Altınlı Tekne Efsanesi
3. Canbulat Efsanesi
4. Yarasa / Gece Kuşu Neden Tüysüzdür?
5. Serçe Niçin Seke Seke Gider?

Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür; biz, bir de bazı motifleriyle benzerlik gösterenlerden bir-iki ad vermek istiyoruz.

1. Şubat Ayı Niçin Eksiktir?
2. Turaç Efsanesi

Şimdi, bu efsaneler arasındaki ortaklıkları görelim. Bu efsanelerden bazıları Kıbrıs adası ile Anadolu yarımadası arasındaki organik bir bağı da ortaya koyacağı için dikkati çekicidir.

1. Çocuk Taşı Efsanesi

Taş kesilme motifine yer veren efsaneler arasında en belli başlılarından biridir. Anadolu'nun pek çok yöresinde benzer şekillerde görülür. Temeli, ekmek ve benzeri hamur işi yiyeceklere gereken saygının gösterilmemesine dayanır.

Küçük çocuğu olan bir anne bir işi yaparken çocuğu da yakınında oynamaktadır. Bu iş genellikle hamur yoğrulurken ekmek ve yufka ('Şebit' (Konya), 'bazlama' (Divriği), 'işkefe' (Tokat), 'lavaş' (Erzurum), vb.) pişirme hazırlığıdır. Çocuğunun altının temizlenmesi gerektiğini gören anne hemen elinin altındaki hamurun bir parçasıyla çocuğunun altını temizleyiverir. Böylece hamura saygısızlık etmiş olur ve çocuğuyla beraber taş kesilir. Bazen temizlik oklava veya süt ile yapıldığı için de taş kesilme olayı gerçekleşebilir.

Bazı derlemelerde annenin yanında temizlik yapabileceği su, bez cinsi malzemenin olmadığı özellikle belirtilir. Ancak bütün bunlara rağmen çevresindeki uyardığı anlatımlar da vardır; bunları dikkate almayan anne ile çocuğu taş kesilir.²

² Bu efsanelerin Anadolu'daki dağılışı için şu eserimize bakılabilir: Anadolu-Türk Efsanelerinde Taş Kesilme Motifi ve Bu Efsanelerin Tip Kataloğu, Ankara 1980, s. 126-127.

Anne ve çocuğunun taş kesilmesi Kıbrıs efsanelerinde de görülür. Orada da anne hamurla uğraşmaktadır. Onun pişireceği ise “bitta” (ev pidesi)’dir. Biraz sonra, çocuğunun “ağırlık”ının (büyük abdest) geldiğini anlar. Oradan uzaklaşmak istemeyen anne, çocuğunun altını bittaların biriyle temizlemek ister. Ancak bu sırada Allah tarafından bu iş için süslü bir mendil gönderilir. Tamahkâr anne mendile kıyamayıp saklamak ve yine bitta ile temizlik yapmak ister. Bu şekilde ikinci ve üçüncü mendillere de kıyamayan anne oracıkta taş kesiliverir; çocuğu da kucağındadır. “Çocuk Taşı” olarak adlandırılan yer, bugün “ziyaret” olarak da kabul edilmektedir.³

Bu efsane tipinin Anadolu’da tesbit edilen birkaç örneğinde ise taş kesilme sebepleri farklıdır. Bunları; ayak izi için çocuğunu hamura bastırma, yolculuk sırasında temizlik için ekmek cinsinden yiyecekler kullanma vb. olarak gösterebiliriz.

2. Gümüş Taş Efsanesi / Altınlı Tekne Efsanesi

Bu efsanede yer alan motif, bir nesnenin bir kuyu, göl, ırmak vb. yerlerde kaybolduktan yıllarca sonra, başka bir kuyu, göl, ırmakta bulunmasıdır. Böylece iki su arasında bir bağ kurulmak istenilir. Anadolu’da bunun pek çok örneği vardır. Efsanenin diğer motifi ise kaybolan nesnenin bulunmasıyla ilgili tesadüftür.

Bu motifi ele alan bir tebliğimizde konuyu değişik açılardan incelenmiş ve şu sonuca varmıştık:

“Kanaatimizce bu motif, insan zihninin iki mekân arasında bağ kurmak istemesinden kaynaklanmaktadır. Bu iki mağara veya bir mağara ile bir denizin arasında var olduğu rivayet edilen tünel düşüncesinin müşahhaslaştırılmış şeklinden başka bir şey değildir. Bu motifi, efsanelerde hâkim olan anlayışın tabii bir tezahürü olarak kabul etmemiz gerekecektir kanaatindeyiz.”⁴

3 Edibe Türker, *Kıbrıs Ağı ve Grameri*, İstanbul 1974, 19-20. (Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, tez nu. 1478)’den 1 numaralı nottaki yazımız, s. 6-7.

4 “Anadolu Efsanelerinde ‘Pınarda Kaybolan Taş Motifi’ ve Yayılma Sahası Üzerine”, *1. Milletler Arası Türk Halk Edebiyatı ve Folklor Kongresi / 11-12 Ekim 1988 - Tebliğler*, Konya 1990, s. 255-262.

Burada incelediğimiz bazı efsane metinlerinde görülen “kaybolma-bulunma motifi” şu yer ve nesnelere ilgilidir:

a. Kavalını Toroslar’daki bir suya düşüren çoban onu yıllar sonra Ereğli’deki (Konya) bir dükkânda görür. Dükkân sahibine kavalı satan kişi, kavalı İvriz suyunda tuttuğunu söyler.

b. Hacca giden Konyalı, elindeki işlemeli taşı Zemzem Kuyusuna düşürür. O, Konya’ya dönünce tasını Şems Türbesinin türbedarında görür. Türbedar taşı türbenin bahçesindeki kuyuda bulmuştur.

c. Ereğlili hacı da, aynı şekilde Zemzem Kuyusuna düşürdüğü tasını, Ereğli surları önündeki Peygamber Pınarı’nda bulmuştur.

ç. Tuna nehri kıyısında bastonunu nehre düşüren çoban onu yıllar sonra Kaynarca’da (Pınarhisar-Kırklareli) bulur. Çoban, bastonun iki parça olduğunu, içinde altın bulunduğunu söyleyerek kendine ait olduğunu ispat eder.⁵

d. Evliya Çelebi de Seyahatnamesinde buna benzer pek çok olayı anlatmaktadır: Demirkapı’dan dökülen saman ve kömürler Dona değirmenlerinden, Pınarhisar’dan ve Çekmece göllerinden çıkar; Tuna nehri balıklarından olan morina, fener, uştuka ve çıka Çekmece göllerinde de bulunur; vb.

Efsanemizin Kıbrıs ile ilgili olanı ise iki ayrı nesneye bağlı olarak anlatılmaktadır. Bunlardan daha yaygın olanı, yukarıda Zemzem Kuyusu ile ilgili olarak verilen örneklerde olduğu gibi bir tas ile, bir “Gümüş Tas” ile ilgilidir; diğeri ise örneğini başka yerlerde tespit edemediğimiz altın tekneyi konu almaktadır.

a. Kıbrıs’ın yüce tepelerinden birinde kurulu bulunan Değirmenlik köyü pınarlarıyla ünlüdür. Bir Türk kızının bu pınarlardan birinde bulduğu “Gümüş Tas”, Toroslarda yıkanan bir Türk güzelinindir.⁶

5 Bu efsane, 1974 yılında, Köy Öğretmenleri ile Haberleşme ve Yardımlaşma Derneği tarafından düzenlenen “Efsane Yarışması” için Aydınlar köyünden (Çatalca-İstanbul) katılan Hüseyin Erkan tarafından da “Burmali Baston ve Kaynarca Suyu” adıyla derlenmiştir.

6 [E] Bayraktaroğlu (Nihad Sami Banarlı), “Kıbrıs’ın Fethi”, *Hürriyet*, 9-17 Eylül 1954’ten Gülgün Necati, *Kıbrıs’ta Kahramanlık Şiirleri*, İstanbul 1966, 59 (Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, tez nu. 696). Bu tezin basılmış şekli için bk. Gülgün Serdar, *1971’den 1964’e Kıbrıs Türk Edebiyatında Gazavatnâme, Destan, Efsane, Kahramanlık Şiiri*, Lefkoşa, 1966.

b. Anadolu'da su arkının yanına bırakılan tahta tekneyi sahibi 15 yıl sonra Değirmenlik köyünde bulur. Teknenin altındaki tapanın içindeki altınları bulup çıkararak alır ve tekneyi Kıbrıslı değirmenciye bırakır.⁷

Efsanenin daha başka örneklerini bulmak da mümkündür. Van Gölü ile 30 km. doğusunda bulunan ve ondan 37 defa küçük olan Erçek gölü arasında da böyle bir bağlantının olduğu anlatılır. Hatta, efsaneye göre, daha küçük olanı büyüğünün anasıdır.

Bu efsanenin iki önemli özelliği vardır. Bunlar; aynı motifin hem Anadolu'da, hem de Kıbrıs'ta anlatılan efsanelerde yer alması ve daha önemlisi Anadolu ile Kıbrıs arasında var olan manevî bağın yanında, bir de fizikî bağın kurulmasıdır. Böylece, politik alanda var olan ve olması gereken birlik ve kardeşliğin inanç ve efsane alanında da var olduğu görülecektir.

3. Canbulat Efsanesi

Türk dünyasında çok yaygın olan bir motifle ilgilidir: Kelle koltukta savaşmak. Ünlü "Genç Osman Hikâyesi" de bu motif üzerine kurulmuştur. Anadolu'da değişik kahramanlara bağlanarak anlatılmaktadır.⁸

Anadolu'da anlatılan efsanelerde kahraman "kelle koltukta" savaşa devam eder. Kars'ta Celâlî Baba, Denizli'de Ellez için anlatılan efsaneler böyledir.⁹

Kıbrıs'ta Canbulat için anlatılan efsanelerin birinde başı kesilirse de koltuğuna almadan savaşmaya devam eder; öbüründe ise o, başını koltuğunun altına alır ve tıpkı Celâlî Baba gibi, Ellez gibi savaşmaya devam eder.¹⁰

4. Yarasa / Gece Kuşu Neden Tüysüzdür?

Açıklayıcı efsaneler (etiologic legends) bölümüne giren bu efsanede, yarasanın tüysüz olmasının sebebi dile getirilmektedir.

7 Oğuz M. Yorgancıoğlu, *Kıbrıs Folkloru*, Mağusa 1980, s. 86.

8 Köprülüzade Mehmed Fuad, *XVII'inci Asır Şairlerinden Kayıkcı Kul Mustafa ve Genç Osman Destanı*, s. 30-31, 33-35; ayrıca bk. 2 numaralı not, s. 72-73.

9 Saim Sakaoğlu, *101 Anadolu Efsanesi*, İstanbul 1976, s. 251-254; 1989, s. 116-117.

10 Bayraktaroğlu'ndan Necati, 66; Hasene Ilgaz, *Kıbrıs Notları*, İstanbul 1949, s. 145 ve oradan "Kıbrıs Türk Gelenek ve Göreneği", *Türk Folklor Araştırmaları*, 8 (176), Mart 1964, s. 3337-3338.

Anadolu'da, Hz. Süleyman'a bağlanarak anlatılan efsane Kıbrıs'ta da bir padişaha bağlanarak anlatılmaktadır:

Hz. Süleyman'ın karısı çocuk beklemektedir. O, bebeğine yatak yapacağı için, kocasından bütün kuşların tüylerini ister. Önce nazlanan yarasa sonra dökmeye razı olur. Baykuş'un Hz. Süleyman'ı bu isteğinden vazgeçirmesi üzerine, diğerleri henüz tüylerini dökmeye başlamadığı için daha önce tüylerini döken yarasa tüysüz kalır ve o sebepten gündüzleri dışarı çıkamaz.¹¹

Kıbrıs varyantında ise padişahın karısı, bütün kuşların tüylerini, kendisine yapacağı yatak için istemektedir. Burada da baykuş padişahı fikrinden vazgeçirir; ancak yarasa daha önce tüylerini dökmüştür.¹²

Açıklayıcı efsaneler hemen her hayvan veya kuşun en belirgin özelliğini, meselâ yılanın sürünmesini, kedinin dört ayak üzerine düşmesini, arının vızıldamasını, Yusufçuk kuşunun çıkardığı sesi, kaplumbağanın iki bağı arasına sıkışıp kalmasını, vb. uygun birer hikâyeye ile açıklar.¹³ Bu açıklamada, çıkarılan ses, vücut yapısı, yapılan bazı hareketler önemli rol oynamaktadır.

5. Serçe Niçin Seke Seke Gider?

Bu da yukarıda açıkladığımız türden bir efsanedir. Olay, Hz. Süleyman'ın veya padişahın kuşları çağırmasının bir devamıdır. Baykuşun Hz. Süleyman'ı fikrinden vazgeçirmesi üzerine kuşlar serbest kalırlar; ancak daha önce kaçmanın diye ayakları bağlanan serçe daha bağlarının çözülmesini beklemeden gitmek ister. Bu yüzden serçeler iki ayaklarıyla birlikte seke seke yürürler.¹⁴

Kıbrıs varyantında ise serçe, serbest bırakıldıklarını öğrenir öğrenmez, daha bağları çözülmeden gitmek ister. Bu sebeple iki ayağıyla birlikte hareket etmek zorundadır.¹⁵

11 Cemil Cahit Güzelbey, "Gaziantep'te Kimi Hayvanlara İlişkin Efsaneler", *Türk Folklor Araştırmaları*, 12 (249), Nisan 1970, s. 5588.

12 Yorgancıoğlu s. 78-79.

13 *101 Anadolu Efsanesi*, 1976, s. 188-197; 1989, s. 89-94.

14 Güzelbey, s. 5589.

15 Yorgancıoğlu, s. 79.

Daha çok örnek üzerinde çalışmak, sonucu değiştirmeyecektir; bu sebeple bu örneklerle yetiniyoruz.

Örneklerin değerlendirilmesi sonucunda görüşlerimizi aşağıdaki şekilde ortaya koymak isteriz:

Kıbrıs ve Anadolu'da değişik tarih ve yerlerde ve çeşitli araştırmacılar tarafından derlenen bu birkaç efsanenin birlikte değerlendirilmesi, bizi bazı sonuçlara ulaştıracaktır. Bu sonuçlara ulaşabilmek için de aşağıdaki soruların öncelikle cevaplandırılması gerekecektir.

1. Bu efsanelerin bağlandığı mekânlar arasında fizikî bir benzerlik var mıdır? Mekâna bağlanmayanlarda ise nasıl bir bağ kurulabilir?

2. Bu efsanelerden biri diğerinin anlatıldığı bölgeye göçmüş olabilir mi?

3. Her iki efsane de başka yerlerden göçmüş olabilir mi?

4. Bu efsanelere anlatıldıkları bölgelerde ne dereceye kadar inanılmaktadır?

Bu noktaların her biri ayrı ayrı değerlendirilmeli ve sonuca yaklaşılmalıdır. Biz, her birine birer ikişer cümle ile cevap aramak ve görüşümüzü ortaya koymak istiyoruz.

1. Taş kesilmelerde, köprü yapımlarında maddî unsurlar olmalıdır; kuşların asılları ise o kuşun / kuşların yalnızca bir bölgede yaşamalarıyla açıklanabilir. Kaplumbağanın, ayının, arının asıllarının araştırılması ise bu açıdan yeterli bir bağ sayılamaz.

2. Bazı efsaneler belli bir bölgeye bağlıdır; ancak başka bölgelerde de anlatılmaktadır. Acaba ilkinden ikincisine göçmüş olabilir mi? Bu göçüşün izleri, yapılan değişikliklerle anlaşılabilir.

3. Aslında karşılaştırılan her iki efsane de, oralara başka bir bölgeden göçmüş olabilir. Eski metinlerin değerlendirilmeleri, halk anlatmalarının bu tür göçüşlerinin izlerini taşımaktadır. Aynı güzel anlatma, başka yerlerde de, hatta bazen fizikî delile de bağlanarak o bölgeye mal edilivermektedir.

4. Her efsanenin temelinde bir inanma yatmaktadır. Bölge halkı o efsaneye belki inanmaktadır; ancak kendi bölgesiyle ilgili olduğuna ne dereceye kadar inanabilmektedir; işte önemli olan da budur.

Biz de, Kıbrıs ve Anadolu Türklerinin efsanelerini bu açılarından değerlendirmeli ve ona göre sonuçlandırmalıyız. Ancak, bu arada, efsanelerin teşekkülü ile ilgili olarak Raoul Rosiére ile M. Benigni'nin ileri sürdüğü görüşleri de unutmamak gerekir.¹⁶ Onları da yukarıdaki sorularımızla birlikte dikkate almak zorundayız. Böylece, inanıyorum ki, daha kalıcı, daha inandırıcı sonuçlara ulaşılabilecektir.

Biz, Kıbrıs ve Anadolu efsanelerini bu açıdan değerlendirecek, iki kara parçası arasında tabii bir etki alış verişinin olacağını ileri sürebiliriz. Özellikle, her kahramanlık olayına kolayca bağlanıverecek olan “kelle koltukta savaşma” motifi bu görüşümüzü kuvvetlendirmektedir. Çocuk Taşı efsanesi ise hem bir etkinin sonucu olabilir, hem de Rosiére ve Benigni'nin görüşlerini yansıtabilir. Bu yolla pek çok efsaneyi teker teker değerlendirmek mümkündür.

Yarasa ve serçe ile ilgili olan efsaneler ise, her iki ülkeye de başka bir yerden, üçüncü bir ülke veya bölgeden gelmiş olmaktadır. Özellikle Hz. Süleyman ile ilgili bu tür anlatımların toplanıp değerlendirilmesi, görüşümüzü kuvvetlendirecektir.

O hâlde, Anadolu ile Kıbrıs adası arasında tabii sayılabilen bir efsane alış veriş vardır ve her iki topraklardaki insanların ortak duygularını yansıtmaktadır. Bunların bazıları, her ikisine de başka bir yerden gelmiş olsa bile, aynı efsaneye sahip olmaları bile bir ortak noktayı ifade etmektedir. Bizce, Kıbrıs'ta anlatılan efsanelerin büyük bir bölümü, 1571'de Kıbrıs'ın Türkler tarafından fethinden sonra adaya göçmüştür.

16 Bu konuda da daha fazla bilgi için, 2 numaralı kaynaktaki çalışmamıza bakılabilir: s. 6-7.